

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון שמ"ג, פר' שמיני תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

התעטש על הסנדוויץ' - האם חייב?

אין זה נחשב חיסרון כיס.

רק שיש להעיר כי הגם שבית דין אינם גובים מהחייב בדבר שאינו שכיח ואין בו חיסרון כיס, מכל מקום אם התובע תפס מעצמו אין מוציאים מידו. ועוד שתיקנו הגאונים שבית דין ידחוק בנידוי את הנתבע לרצות את התובע עד קרוב לדמי התביעה, וכמבואר בשו"ע (סימן א סעיף ה).

היזק ניכר בשעתו

אך יש לדון שעל אף שרסיסי העיטוש אינם נראים היום על הסנדוויץ' והנזק אינו ניכר, מכל מקום יש מקום לחייב מצד שברגע שנעשה הנזק - בעת העיטוש - הרי רסיסי הרוק היו ניכרים לעין והנזק היה ניכר. והרי לפי שיטת התוספות (בבא בתרא ב. ד"ה וחיוב) כל שנוק ניכר לעין הרואה, אפילו שלא נעשה כל שינוי בדבר הניזוק, הרי הוא נחשב היזק ניכר, ולכן כתבו שמי שעושה כרם חבירו כלאים, הגם שאין שינוי בגפן, הרי הנזק ניכר לעין הרואה, והוא נזק ניכר.

אמנם דעת הרמב"ן (קונטרס דיני דגרימ ד"ה והנה פירכ) אינה כן ורק נזק שנעשה בגוף הגפן נחשב לנזק ניכר, ולכן ביאר שהכלאים הם מציאות קיימת בגפן שנתערבו עם דבר אחר, וכתב כי אפילו אם יעקור כעת את הכלאים ויפריד את העירוב, הרי בשעת מעשה כבר היה הנזק ניכר.

ויתר על כן מצאנו בלשון הרמב"ם (חובל ומזיק פרק ז הלכה א) שצריכים שהצורה החומרית של החפץ תפחת, 'היזק שאינו ניכר, הואיל ולא נשתנה הדבר ולא נפסדה צורתו הרי זה פטור מן התשלומין דין תורה'. וכעין זה כתב המאירי (גיטין מ:): 'הואיל ובעיקר ההפסד לא עשה הוא כלום, ושלא נשתנת צורת הדבר כלל, וענינו שאף הוא כעין ההיזק הבא מצד איסור'.

ועוד כתב הרמב"ן (שם) שאכן כל החיוב בכלאי הכרם רק מצד קנס ומדין היזק שאינו ניכר, וכן כתבו עוד ראשונים, וראה עוד באבן האזל (שם, הלכה ד) ובשו"ת מנחת שלמה (הלך א סימן פה).

העולה לדינא בחיוב מזיק

נחלקו הראשונים בגדר נזק שאינו ניכר. דעת התוספות כל שהנזק ניכר לרואה אפילו שאין שום שינוי בגוף החפץ נחשב כהיזק ניכר. דעת הרמב"ן דוקא כאשר המצב של גוף החפץ השתנה למצב שידוע לכולם למצב של נזק וכמו כלאים בכרם. דעת הרמב"ם והמאירי דוקא כאשר יש נזק ממשי בגוף החפץ.

מעתה בנידון דידן שרסיסי הרוק היו ניכרים בשעת מעשה, והיה ניכר שנעשה כאן נזק אך לא היה שום שינוי בגוף הסנדוויץ', לדעת התוספות

כשהרוק אינו ניכר

ברם, דברים אלו אמורים כאשר המאכל ניזוק מחמת רוק שניכר בו, ובכך המאכל מקולקל כרגע מצד עצמו. בנידון שלנו, אין המאכל נמאס מחמת פגם גלוי, שכן אין ניכר רסיסי העיטוש שפגעו בו, ורק הידיעה החיצונית היא הממאסה את המאכל. כעת יש לדון האם אף במצב דברים כזה, שאין בו פגם ניכר, ייחשב הדבר כנזק ממוני.

היזק שאינו ניכר

במשנה (גיטין נב:): שנינו: המטמא והמדמע והמנסך, בשוגג פטור, במזיד חייב. דברי המשנה נשנו בדין היזק שאינו ניכר, שהרי מאכל שנמא נשאר בשלמות כמו שהיה עד כה ואין ניכר בו כל נזק. ונחלקו בדבר חזקיה ורבי יוחנן (שם נג:). לדעת חזקיה מעיקר הדין היזק שאינו ניכר שמו היזק לכל דבר וענין, ומה שפטרה המשנה מזיק בשוגג הוא כדי שהמזיק לא יפחד להודיע לבעלים ולהציל אותם מעברה. אבל לדעת רבי יוחנן המזיק היזק שאינו ניכר אינו נחשב נזק, ומעיקר הדין פטור, אלא שחז"ל קנסו לחייב את המזיק במזיד כדי שלא יבאו בני אדם לנצל פרצה זו ולהזיק לחבריהם. והלכה כרבי יוחנן (שו"ע ח"מ סימן שפה).

האם גובים קנס בזמן הזה

הגמרא (בבא קמא כז:): מספרת שרב חסדא שלח לשאול את רב נחמן בכמה זוזים יש לקנוס את מי שמכה את חבירו בבית היד של הפטיש, ורב נחמן התפלא מאוד על השאלה ושלח ליה חסדא חסדא קנסא קא מגבית בבבל, והיינו שרק לדיינים שנשמכו איש מפי איש עד משה רבינו יש סמכות בית דין, וכל מה שדנים בתי הדין בבבל שאין בה דיינים סמוכים הוא מתקנת העולם ומכח שליחות הדיינים הסמוכים שבארץ ישראל, אולם שליחות זו מוגבלת רק למילתא דשכיחא ושיש בה חיסרון כיס, ולא למקרים שאינם שכיחים או שאין בהם חיסרון כיס (בבא קמא פד:).

במאירי (גיטין נב:) כתב על היזק שאינו ניכר: 'ומאחר שכלם מתורת קנס, יש אומרים שאין דנין אותו בבבל, אלא שיש חולקים לומר שאין זה כשאר קנסות הואיל ואינו משלם אלא כפי מה שהזיק, ומגבין אותו בבבל, וכן הדין כדי שלא לפתוח דלת לנזקין'. וכן פסק הרמב"ן (ספר הזכות סוף יבמות). גם בטור ובשולחן ערוך הביאו את דיני היזק שאינו ניכר בחושן משפט (סימן שפה), ולא העירו דבר שאין דינים אלו נוהגים בזמן הזה שאין קונסים. אמנם הראב"ן (ריש בבא קמא) כתב בפירוש שאין דינים היזק שאינו ניכר בזמן הזה. וכן כתב בביאור הגר"א (סימן א ס"ק יד) שאין גובים בזמן הזה דכיון שמדינא אין כאן חיוב,

שעת בוקר מאוחרת, לאחר סדר בכלול "עטרת דעת", יצא ר' אליעזר, אברך צעיר מדקדק במצוות ובנימוסין, לקנות לו סנדוויץ' מהמכונה האוטומטית שבמסדרון. הוא הסיר את הניילון הנצמד, הניח את הסנדוויץ' על השולחן וניגש ליטול ידיים.

בינתיים, ישב לידו ר' נפתלי, חברותא של שנים, שקוע בלימודו עם אברך נוסף, ר' מאיר, בעל קול רם וסוער, הידוע בהתלהבותו ובלהט תנועותיו. לפתע תקף את ר' מאיר עיטוש פתאומי, שלצערו הרב כוון בדיוק אל השולחן של ר' אליעזר, ועליו הסנדוויץ' הפתוח.

כששב ר' אליעזר מטילת ידיים, רמו לו ר' נפתלי בלחש ובתנועות ידיים מה אירע. ר' אליעזר הביט אל הסנדוויץ' בתחושת דחייה. גם אם לא היה נראה עליו דבר, עצם הידיעה גרמה לו בחילה קלה. הוא סגר את השקית, השליך אותה לאשפה, ולא נגע במאכל.

בשעת הצהריים, מתוך נימוס ואירצון להביך את ר' מאיר, כתב לו ר' אליעזר פתק קצר: 'מחמת אי הנעימות אני כותב ולא מדבר. שמעתי שנפלה עטישתך על הסנדוויץ' שלי, וממילא נאלצתי לזרוקו. אבקש, אם תיאות, לשלם לי את שווי - 12 שקלים'.

ר' מאיר, כדרכו, לא נשאר חייב. אחר הצהריים ניגש אליו, הוציא מהארנק שטר של עשרים ואמר: "קח, ותחזיר לי עודף אם תרצה - אבל דע שאיני בטוח שאני חייב לשלם. הרי לא גרמתי נזק 'בעצם' - רק גרמתי לך דחייה, ואם לא היית יודע כלל, לא היית מפסיד דבר. ובנינו, מי יודע כמה פעמים כבר התעטשו על הסנדוויצים האלה במפעל..."

ר' אליעזר קיבל את הכסף, אך העניין לא נתן לו מנוחה, והוא פונה לברר מה היא ההלכה במקרה דנן.

תשובה

היזק ברוק

בנוק שנעשה על ידי רוק, נפסק להלכה (סימן שפד סעיף א) שמי שירק והזיק על ידי כיוו או ניעו, אם נעשה הנזק ישירות באותה שעה שהרוק יצא ממנו והזיק, הרי הוא נחשב כמזיק בידיים. מקור הדברים בגמרא (בבא קמא ג:), שם מבואר שנחשב המזיק בכיוו או ניעו נחשב כ'אדם המזיק' וחייב נזק שלם, ופירש רש"י (ד"ה אי בהדי) שמדובר, למשל, כשבעשה שירק נפל רוקו לתוך משקים ונמאסו. הרי כי אף שהמאכל עצמו לא נשתנה בעצמותו, כל שממאסו על ידי פעולה ישירה, נחשב הדבר כהיזק ממוני.

הרי זה ההיזק ניכר, אבל לדעת הרמב"ן וכל שכן לדעת הרמב"ם והמאירי, כיון שלא נעשה שום שינוי בסנדוויץ ואפילו לא לשעתו, זהו היזק שאינו ניכר וחייב רק מדין קנס. ולדעת הרב"ן והביאור הגר"א אין בית דין גובים בזמן הזה, רק שדוחקים על ידי נידוי כמזיק שישלם עד קרוב לתשלום כל הנזק.

ומעתה יש לעיין האם נכון עשה עשה ר' נפתלי שהודיע לר' אליעזר בעל הסנדוויץ שר' מאיר התעטש על הסנדוויץ, או שבכלל לא היה צריך לומר לו. ואולי עוד יש לדון שמאחר ולא היה צריך להודיע לר' אליעזר נמצא שרק ההודעה של ר' נפתלי היא שיצרה את הנזק, ולא עצם העיטוש. מובן מאליו שבאופן שיש חשש שר' מאיר חולה מדבק, בוודאי יש חובה ברורה להזהיר את בעל הסנדוויץ, שהדבר עשוי לגרום לו חולי.

בל תשקצו

האוכל דברים מאוסים, כגון חגב חי (שבת ז:), או מאכלים שהתערבו בהם קיא או ליחה סרוחה, עובר על האיסור 'אל תשקצו את נפשותיכם' (ויקרא יא מג), איסור שנלמד גם לגבי המשהה את נקביו ולגבי השותה בכלי ששימש להקזת דם (מכות טו:). להלכה נפסק (יורה דעה סימן קטז סעיף ו) כי אסור לאכול או לשתות דברים שנפשו של אדם קצה בהם, כגון מאכלים שבהם נתערבו דברים מאוסים היוצאים מן האדם, וכן בכלי או בידים מזוהמות, משום שכל אלו הם בכלל 'אל תשקצו'.

מכאן עולה כי כל מאכל שנמאס מחמת ליחה סרוחה וכיוצא בה היוצאת מן האדם, אסור באכילה משום 'בל תשקצו', ונחלקו האחרונים אם איסור זה הוא מדאורייתא או מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא ואין לוקים עליו אלא מכת מרדות (ראה ט"ז שם ס"ו); פרי חדש ס"ק יא, ובבית יוסף שדייק מלשון הרמב"ם (מאכלות אסורות פרק טו הלכה ז) שאינו אלא אסמכתא, והנסיף שאפשר שדברים אלו אסורים מדאורייתא, אלא שאין בהם מלקות מפני שאין בהם מעשה ברור.

נוצה שאינה ניכרת

הש"ך (יורה דעה סימן טו ס"ק ב) הביא מה שכתבו הראשונים שאפרוח שלא גדול הנוצות שעל גופו אסור לאכילה, משום שאפרוח בלי נוצות הוא כשקץ ומיאוס. ובדעת קדושים (שם ס"ק ד"ה היה) כתב שיש מקום לומר שבדיעבד אם כבר בשלו אפרוח שאין לו נוצות, האוכל ממנו ואינו יודע מכך לא עבר באיסור, ובפרט כשאין כל חשש שהדבר עשוי להיוודע לו, אך שוב חזר להסתפק שמה כאשר חז"ל אסרו לאכול אפרוח שלא צמחו לו הנוצות משום המאוסות כשקץ, הם אסרו לגמרי ולא רק למי שידוע והדבר מאוס בעיניו. ועוד שאם המיאוס נכנס בכלל איסור 'בל תשקצו', האסור מן התורה, הרי בכל דין הנוגע לדין תורה כלל בידו שגם בחדרי חדרים הוא אסור, ואם כן המאכילו עובר בלפני עיור לא תיתן מכשול.

תולעים בלועות

בספר אמרי יושר (חלק א סימן קסה) הביא מהרב השואל שהקשה מדברי הגמרא (שבת ז:), שקטן אינו אוכל חגב חי, ולכן מותר לתת בידו חגב טהור, ואין חשש שמה יעבור באיסור בל תשקצו, ולכאורה מוכח ש"ע"פ שלקטן אין מיאוס בחגב מאחר ולגדולים הדבר מאוס מאוד, אילו היה הקטן אוכל את החגב היה עובר באיסור. וכתב האמרי יושר לחלק כי הקטן עצמו לכשיגדיל יהיה מאוס בעיניו לאכול חגב חי, ואם כן מצד מצות חינוך צריכים להרגילו באיסור זה, אבל גדול שאינו יודע כלל ולא מאוס בעיניו שפיר יש לומר דשרי.

וכתב להביא ראיה לדבר מן הגמרא (חולין טז:), שם הובא כי תולעי הדגים מותרים כל עוד לא פירשו מן הדג. ומובא שם שרבינא אמר לאמו שתבליע את התולעים בתוך הדגים כדי שלא ייראו בחוץ ולא יימאסו, ובכך יהיה ניתן לאוכלם. הרי לנו, לכאורה,

שגם כאשר דבר מאוס מצד עצמו, כל עוד הוא אינו נראה, אין בו מיאוס. עם זאת, הוסיף האמרי יושר לחלק בין התולעים לנוצות, שבדג מדובר בתולעים הבלועות בתוך בשר הדג, ונמצא שהמאוס נבלע בתערובת והאדם אינו בה כמעט ישיר עמו. אפשר אפוא לומר, שבמקום שהמאוס נאכל על ידי תערובת והוא נעלם מן העין, שוב אין כאן מיאוס, מה שאין כן באפרוח שהוא במאוסותו לעיניו.

תרומה שבנית הבליעה

עוד הביא האמרי יושר ראיה מהסוגיא בכתובות (ז:), שם דנו אביי ורבא בטעמו של רבי נחוניא בן הקנה, הסובר שמי שחייב מיתה בידי שמים ותשלומים על מעשה אחד, חייב בדיני שמים ופטור מן התשלומים. לדעת אביי, דין זה נלמד מגזירה שווה של 'אסון', מה אסון בידי אדם פטור מתשלומים, אף אסון בידי שמים פטור. לרבא, לעומת זאת, נלמד הדבר מהיקש כרת למיתה בידי אדם, מה מיתה בידי אדם פטורה מתשלומים, אף כרת פטורה. הנפקא מינה ביניהם היא באדם שתחב לזר תרומה לתוך בית הבליעה. לפי אביי יהיה פטור מתשלומים, שהרי די במה שמתחייב מיתה בידי שמים מיד בשעת הבליעה, ואילו לרבא יהיה חייב בתשלומים כיון שאין חיוב כרת באכילת תרומה.

והקשו שם בגמרא: אם יכול היה הזר להחזיר את האוכל מפיו, יחזירו, ואם אינו יכול מדוע יתחייב מיתה, והרי אנוס הוא. ותירצו, שהוא יכול להחזיר בדוחק, ופירש רש"י (ד"ה על ידי הדחק) שאף אם יחזירו, המאכל נמאס ואינו ראוי עוד לבעלים, ולפיכך אין כאן גזל, וכל חיובו הוא מדין נהנה על הנאת גרונו בלבד, ובאותה שעה חלה עליו גם חובת מיתה בידי שמים.

והנה לגבי טומאת נבילה (חולין עא:), מצינו לימוד מהמקרא שטומאה בלועה אינה מטמאה, ואף על פי שבשעה שנכנסת לפיו הרי היא נמאסת ושוב אינה ראויה לאכילה, מכל מקום אילו היתה בפיו שלא בפניו, עדיין הייתה ראויה לאכילה. ותמהו התוספות (כתובות שם ד"ה לא), שהרי מכאן ראייה שמה שנמצא בפיו נחשב עדיין ראוי לאחר, אם רק לא ראהו, ואם כן הוא הדין גם בתרומה שנכנסה לבית הבליעה של זר, כל עוד לא נבלעה לגמרי, הרי היא ראויה עדיין למי שלא ראה אותה, ואם כן עדיין לא התחייב בתשלומים. ומדברי התוספות הללו, אנו רואים שכל עוד האדם לא מודע שהמאכל אמור להיות מאוס אצלו, אין הדבר נחשב מאוס לגביו, ואינו עובר על בל תשקצו, וגם אין עליו חיוב ממון.

דעת הפוסקים במאוס שאינו יודע

ואכן, מסקנת האמרי יושר כדעת הדעת קדושים, שכל שאין לו ידיעה שהדבר מאוס, אין האוכל עובר משום בל תשקצו. ואף שהביא חילוק נוסף בין שני סוגי מיאוס: באוכל שהוא טוב בעצמו אלא שנמאס מחמת מקרה חיצוני, כגון אוכל שהיה בפיו חברו, שאז ייתכן שכאשר אינו יודע אין בו איסור כלל, לבין דבר המאוס מעיקרו, כגון אפרוח שנוצותיו מחוברות בגופו, שבוה אפשר שגם אם אינו יודע, מכל מקום יש בו מיאוס מהותי ועובר בכל תשקצו, ומ"מ בדבר שאינו מאוס מצד עצמו באופן שאין לו ידיעה שהדבר נמאס, עולה מדבריו כאמור שאין זה נחשב מאוס.

הדחת דם בבשר

בדומה לכך, פסק האגרות משה' (יורה דעה חלק א סימן לא) לגבי הקצבים שהיו

מניחים את הכבדים בתוך דם שיראו יפים בצבעם, ושוב היו מדיחים את הכבדים היטב, שאין לחשוש שהמאכלים מכשילים את הקונים באיסור 'בל תשקצו', כמו שחששו לגבי שתייה בכלי שבו הקיזו דם. וזאת משום שבחתיכת הכבד הקונים אינם יודעים שהיא היתה עם דם, וברור שאיסור 'בל תשקצו' שייך רק כאשר האוכל יודע שמדובר בדבר מאוס ובכל זאת אוכלו. אבל כאשר הדבר המאוס אינו ידוע, אין על האוכל כל איסור, ואף מותר לכתחילה להאכיל לאדם דבר שאינו ידוע לו כמאוס.

וכתב שאין להקשות ממה שאילו היה חשש שהקטן אוכל חגב חי היה אסור לתת בידו שמה יאכל ויעבור בכל תשקצו, והרי החגב אינו מאוס לקטן כלל, שיש לחלק כי דוקא כאשר אינו יודע כלל שמה שהוא אוכל כעת זה חגב, אבל הקטן יודע שהוא אוכל חגב ויודע שהחגב מאוס לכל הגדולים, רק שהוא אינו חש בכך. ומעתה לא בלבד לדעת הפרי חדש (פרי מגדים משבצות סימן יג ס"קא) שגם גדול שאינו חש נמאס מדבר המאוס לכל אסור באכילתו שבטלה דעתו לכל אדם, כך גם הקטן שבטלה דעתו ויש איסור באכילתו, אלא גם לפשטות לשון המשנה (חולין עז:), שבדבר המאוס לרוב בני אדם, ויש אדם שנפשו יפה ואין מאוס לו שיכול לאכול ואין אומרים בו בטלה דעתו לכל אדם, מכל מקום מה שהקטן אינו ממאס הוא לפי שאין בו דעת כלל, או משום שתאוותו לאכול גדולה על מאוסותו וכשיגדל ימאסנה אסור ליתן לו. ולכן לא רק בהגיע לחינוך שיש לאסור מחמת שצריך לחנכו אלא אף בלא הגיע לחינוך גם אסור, כי מאחר שכאשר יגדל ימאסנה כסתם בני אדם, הרי זה נחשב בעצם מאוס לגביו.

וראה בגידולי קודש על הדעת קדושים (שם ס"קא) שכתב כדעת הפרי חדש שדבר מאוס מאוד אצל כל בני אדם, אסור באכילה גם לאדם שאינו מאוס לו, כי זו מציאות של מאוסות ובטלה דעתו אצל כל אדם. ולעומת זאת גם אדם שהדבר מאוס רק לו, אסור לו משום בל תשקצו, אבל בדבר שלרוב בני אדם מאוס, ולמיעוטם אינו מאוס, מי שאינו מאוס לו מותר בו, שיש דרוגת במאוסות, ורק בדרגה הגבוהה אומרים שבטלה דעתו אצל כל אדם. ובזה יישב מה שיש להקשות מדברי הגמרא (עבודה זרה כט:), שמתר לכהן דעתו יפה לאכול דבר המאוס לרוב בני אדם, שכיון שאין זה מאוס גמור אצל כל בני אדם, לאדם שאינו מאוס לו אין איסור.

המסקנה:

מכל המקורות הללו עולה שדעת הפוסקים היא כי במקום שבו האוכל אינו יודע על הדבר המאוס, אין הוא עובר על איסור 'בל תשקצו'. לפיכך, בנידון שלנו, כיוון שאכלמלא ידע ר' אליעזר על העיטוש היה אוכל את הסנדוויץ, הרי שבעת העיטוש לא עשה ר' מאיר מעשה נזק שפגם את המאכל במהותו או אסר אותו הלכתית, ולכולי עלמא אין ר' מאיר חייב בתשלום.

ונראה שגם ר' נפתלי שעדכן את בעל הסנדוויץ פטור מתשלום, ואינו דומה לדין שטימא מה ששטח לטהר שחייב לשלם כמזיק (חושן משפט סימן כה סעיף א), וגם כאן הרי במה שיידע את בעל הסנדוויץ הרס לו את האפשרות לאכול את הסנדוויץ, שהרי בוודאי כך רצונו של בעל הסנדוויץ שיוודעו לו על העיטוש, וכיצד שייך לומר שבהודעתו בה סייע לבעל הסנדוויץ ייחשב כמזיק ויתחייב לשלם.

